



تقدیم به دکتر  
کتایون مزداپور

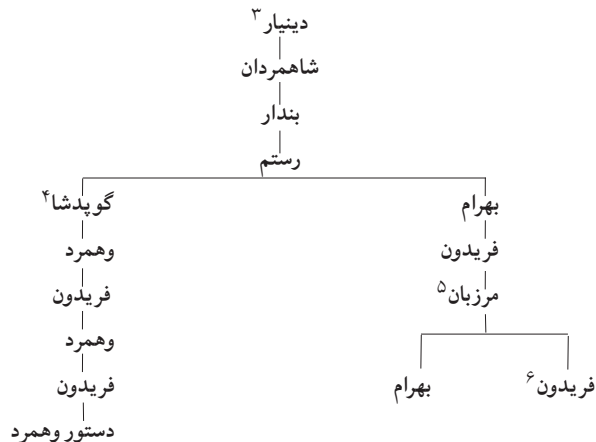
## کاتبان نسخه‌های پهلوی و اوستایی از خاندان مرزبان

بهرام برومند امین\*

از زمان تملک نسخه گرانبهای وندیدادا اوستایی به خط فریدون مرزبان در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران (به شماره ثبت ۱۱۲۶۳) حدود پنج سال می‌گذرد. دیدار من از این نسخه در راستای تکمیل کردن پایان‌نامه کارشناسی ارشد و هدف آن بررسی این‌گونه دستنویس‌های پهلوی و اوستایی از منظر هنر خوشنویسی و کتابت بود و از آنجایی که این نسخه سبک و شیوه‌ای خاص و مستقل در خط پهلوی و اوستایی داشت و کاتب آن یعنی فریدون مرزبان در خانواده‌ای هنرمند و خوشنویس و در عصر طلایی از نظر فرهنگ و هنر یعنی دوران شاه عباس صفوی مدارج ترقی را پیموده بود همواره این موضوع ذهن مرا به خود مشغول می‌داشت که با انسجام دادن به اطلاعات جسته و گریخته‌ای که از وی و بستگانش در دست داریم نمایی کلی از این خانواده هنرمند را بازسازی نموده و به معرفی و بررسی دستنویس‌هایشان پردازیم.

### خانواده مرزبان

دکتر اونوالا (Jamshedji Maneckji Unvala) با توجه به اطلاعاتی که از انجامه نسخه‌های کتابت شده توسط اعضای این خانواده جمع‌آوری کرده، در کتابی با نام انجامه‌های دستنویس‌های زردشتی در کتابخانه‌های اروپا\*\* اقدام به رسم نسب‌نامه این خانواده در زیرمجموعه کاتبان ایرانی نموده است. برطبق این نسب‌نامه چهار جلد اصلی این خانواده، رستم پسر بندار پسر شاهمردان پسر دینیار است.



\* کارشناس ارشد زبان‌های باستانی؛ فارغ‌التحصیل ممتاز انجمن خوشنویسان ایران.

<sup>۱</sup> وندیداد نام یکی از پنج کتاب اوستای موجود، کتاب مقدس زردشتیان است. وندیداد مذکور شامل بخشهای دیگری از اوستا (یسنا و ویسپرد) هم می‌باشد نشانه‌هایی هست که به چنین مجموعه‌هایی نام «یشت و وندیداد» اطلاق می‌کرده‌اند و واژه یشت در اینجا معادل «یسنا» است؛ نیز درباره این نسخه نک: کتایون مزداپور، «نویافته‌های کهنسال»، جهان کتاب، س ۷ (مرداد ۱۳۸۱)، ش ۷-۸، پیاپی (۱۵۱-۱۵۲: ۱۰-۱۲).

<sup>۲</sup> J. M. Unvala, *Collection of Colophons of Manuscripts Bearing on Zoroastrianism in some libraries of Europe*. Bombay, 1940.

\*\* نامه بهارستان: درباره این کتاب، نک: کتایون مزداپور، «بُن نوشته‌های کهن»، نامه بهارستان، س ۳، ش ۱ (بهار - تابستان ۱۳۸۱)، دفتر ۵: ۲۵۳-۲۵۸.

<sup>۳</sup> Ibid, p. 191.

<sup>۴</sup> کاتب نسخه بندهشن TD<sub>۱</sub>، حدود ۹۰۰ یزدگردی / ۱۵۳۱م.

<sup>۵</sup> کاتب نسخه بندهشن DH، حدود ۹۴۶ یزدگردی / ۱۵۹۷م. <sup>۶</sup> کاتب نسخه بندهشن TD<sub>۲</sub>، ۹۷۵ یزدگردی / ۱۶۲۶م.



به غیر از نسخه تازه یافت شده وندیداد اوستایی، سه نسخه اصلی دستنویس‌های ایرانی کتاب بندهشن که با نام اختصاری TD<sub>1</sub> و TD<sub>2</sub> و DH مشخص شده‌اند نیز توسط سه تن از اعضای این خانواده یعنی فریدون مرزبان (پسر)، مرزبان فریدون (پدر) و گوپدشا (عموی فریدون پسر) کتابت شده است، در اینجا سعی می‌نماییم به‌طور مجزا هر یک از این افراد را با ذکر اثر آنها و ویژگی‌های کتابتی دستنویس‌هایشان معرفی نماییم.

### مرزبان فریدون

انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در گذشته دستنویسی را به صورت عکسی به طبع رسانیده بود که متعلق به شمس‌العلما دستور هوشنگ جی جاماسب جی بوده است، به همین جهت نام اختصاری DH یعنی «دستور هوشنگ» بر آن نهاده شده است. این دستنویس شامل بخش‌هایی از بندهشن، زند بهمن یسن و دینکرد می‌باشد. کاتب این دستنویس مرزبان فریدون بهرام رستم بندار شاهمردان دینیار بوده است که سال کتابت آن ۹۴۶ یزدگردی برابر با ۱۵۹۷ م می‌باشد. وی در گوشه‌ای از کتاب خاطرنشان می‌سازد که این نسخه از روی جزوه قدیمی تر اردشیر پسر بهرام شاد، پسر رستم، پسر بهرام شاه و خود او از روی جزوه قدیمی تر هیر بدزاده‌ای به نام اسفندیار پسر مزدین خواست، پسرزاد اسپرم نوشته بوده است.

چنانکه در انجامه نسخه آمده در ۴۲۹ سال پیش در شهر کرمان کتابت آن پایان یافته است. با آنکه DH تنها نسخه یافت شده از این کاتب می‌باشد اما با وجود سبک شیوا و یکنواخت و قلم قوی و چیره‌دستی کاتب آن در صفحات مختلف این دستنویس، به این امر گواهی می‌دهد که این نسخه نمی‌تواند تنها اثر این هنرمند باشد و رسیدن به چنین مرتبه‌ای از کتابت خط پهلوی، نوشتن نسخه‌های بیشتری را می‌طلبد و ایشان حتماً باید کتاب‌های دیگری را نیز کتابت کرده باشند و می‌توانیم امیدوار باشیم که نسخه‌های دیگری از ایشان در آینده به دست آید.

### ویژگی‌های خط پهلوی مرزبان فریدون در نسخه DH<sup>۷</sup>

اندازه این دستنویس ۱۸×۲۴ س م است که مجموعاً ۱۳۷ برگ از آن موجود است و ۱۵۹ برگ از آغاز آن افتاده است. در این نسخه صفحات، آرایشی ۲۱ سطری یافته‌اند و کاتب تمام تلاش خود را کرده است که سطرها با هم موازی باشند، مگر، در برخی سطرها که به لحاظ جنس کلمات و ترکیب و چیدمان حروف مقداری اعوجاج به وجود آمده است. وی همچنین سعی نموده که طول سطرها نیز با هم مساوی باشد و حاشیه سفید از دو کنار صفحه به یک میزان باشد. سطرهایی که کوتاه‌تر از سطور ماقبل خود بوده‌اند، طول آنها را با علائمی فضا پرکن طویل تر کرده است. علائمی نظیر (𐭪 و 𐭫). وی در تمام نسخه خود را ملزم به رعایت و تکرار اصول و قواعد خوشنویسی خاصی برای نگارش این متن پهلوی نموده است.

حروف دایره‌ای مانند s و p و اتصالات آنها در تمام متن به یک شکل و اندازه نوشته شده است.



رونویسی ۱: بازنویسی حروف دایره‌ای شکل p، s و m و بعضی اتصالات آنها براساس شیوه مرزبان فریدون از نسخه DH با ذکر اندازه به مقیاس سنتی نقطه‌گذاری (تمام خوشنویسی‌های این مقاله از نویسنده است).

<sup>۷</sup> کتاب متن‌های پهلوی، گردآورده دستور جاماسب جی، منوچهر جی، جاماسب اسانا. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.



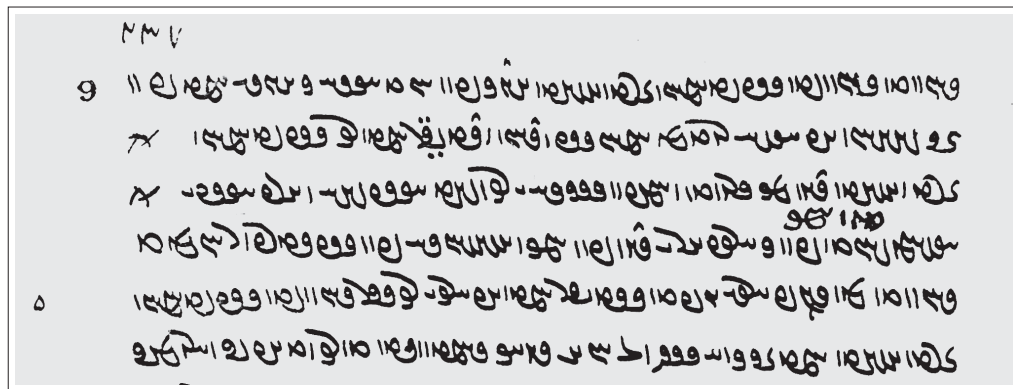
حرف r نیز با توجه به حرکت نزولی خود و بلندی قامتش در این شیوه کوتاهتر و پرورتر نوشته شد تا با سطرهای بالایی تداخل نیابد.



■ رونویسی ۲: بازنویسی حرف r و اتصالات آن براساس شیوه خط پهلوی مرزبان فریدون.

رعایت این مشابه‌نویسی در زاویه قلم‌گذاری و شروع و پایان حرف b و اتصالات آن نیز مشهود است. در حروف خُرد و متصل سعی در اجرای شکلی واحد و اندازه‌ای مشابه و رعایت خط کرسی‌ایی یکسان شده است. قسمت زیرین حروف m، è، š، p، r، b و شکل هزوارش کلمات andar، ku و... خود به خود در زیر خط کرسی نگاشته شده‌اند.

حروف دارای یک سیر صعودی از سمت راست به چپ می‌باشد و این ریتم کلی در تمام کلمات دیده می‌شود. فاصله بین اتصالات حروف با یکدیگر حداقل به اندازه یک نقطه قلم‌کاتب است.



■ ت: خط پهلوی مرزبان فریدون (نقل از: نسخه دستنویس DH).

## فریدون مرزبان

وی پسر مرزبان فریدون می‌باشد و خود را چنین معرفی می‌کند:

من، بنده دین، فریدون مرزبان فریدون بهرام رستم بُندار شهردان دینیار، نوشتم و فراز هشتم اندر فرخی و پیروزی...<sup>۸</sup>

براساس تاریخ بن‌نوشت\* (انجامه) دو اثر وی یعنی کتابت نسخه TD<sub>2</sub> (۹۷۵ یزدگردی = ۱۶۲۶م) و وندیداد اوستایی (۹۷۶ یزدگردی = ۱۶۲۷م)، او در عصر صفوی می‌زیسته است. در کتاب روایات داراب هرمزدیار<sup>۹</sup>، اگر دچار تشابهات اسمی نشده باشیم، نشان دیگری از وی می‌یابیم و اطلاعاتی نیز راجع به اشعار فارسی که بعضاً در برخی از صفحات دستنویس‌های وی وجود دارد به دست می‌آوریم.<sup>۱۰</sup> در کتاب روایات هرمزدیار اشعاری آمده که فریدون مرزبان کاتب و شاعر برای هم‌دینان خود به هندوستان فرستاده و در این اشعار از مؤبدان و دستوران یزد و کرمان و سیستان نام برده است.<sup>۱۱</sup>

نیز در این کتاب به زمان زندگی خودش در دوره شاه عباس اشاره می‌کند «به ایران کنون شاه عباس بود».<sup>۱۲</sup>

\* نامه بهارستان: برای اطلاع بیشتر از این اصطلاح، نک: کتابون مزداپور، «بن نوشته‌های کهن»، نامه بهارستان، دفتر ۵: ۲۵۳.

<sup>۸</sup> وندیداد، گ ۱۶۰ ر.

<sup>۹</sup> به کوشش مانکچی رستم جی اونوالا (بمبئی، ۱۹۲۲)، ۲: ۱۵۰-۱۵۷.

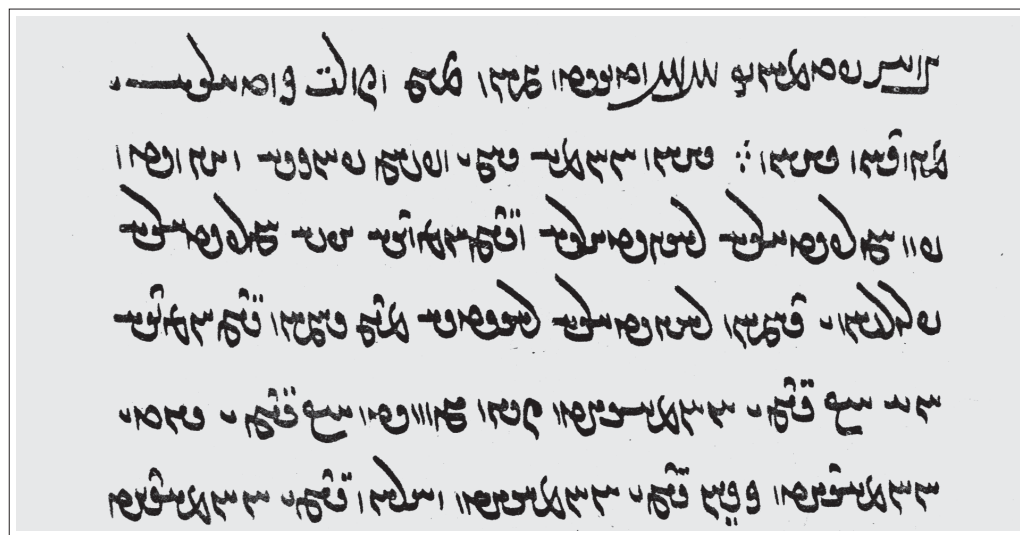
<sup>۱۰</sup> وندیداد، گ ۱۶۰ پ، و ۲۹۵ پ و نسخه دستنویس TD<sub>2</sub>، ص ۲۴۱. <sup>۱۱</sup> مزداپور، همانجا.

<sup>۱۲</sup> روایات داراب هرمزدیار، همانجا.

عمده مشغله وی ظاهراً باید سرودن و نگاه داشتن و آموختن و کتابت کتاب‌های مقدس و پاسداری از آیین و کیش نیاکانش بوده باشد. دستنویس‌های وی حدود پنج قرن دست به دست خوانده شده، و ابزار آموزش و وسیله کار روحانیون دینی قرار گرفته است. یادگاری‌ها و ذکر تاریخ درگذشت‌ها و بعضی تصحیحات واژه‌ها در حاشیه کتاب روشنگر این مسأله است.<sup>۱۳</sup>

اگرچه به غیر از اشعار، دو اثر اصلی کتابتی از وی در دست داریم، اما با توجه به پختگی خط و پرکاری و ساختار شیوه‌مند وی در دو خط پهلوی و اوستایی به جرأت می‌توان گفت که ایشان نیز باید صاحب آثار دیگری در زمینه این دو خط باشند.

ایشان نه تنها دو خط پهلوی و اوستایی را استادانه و با سبکی منحصر به فرد نوشته است بلکه با دو خط نستعلیق و شکسته آشنایی داشته و برای نگاشتن اشعار و مطالب فارسی از این دو خط، اگرچه نه به شکلی استادانه، بهره جسته است.



ت ۲: خط پهلوی فریدون مرزبان (نقل از: نسخه دستنویس TD<sub>2</sub>).

#### ویژگی‌های خط پهلوی فریدون مرزبان در نسخه TD<sub>2</sub>

در نسخه‌های کتابت شده به خط پهلوی، نسخه TD<sub>2</sub> که به دست فریدون مرزبان کتابت شده دارای خطی متمایز و شاخص است.

این دستنویس که از کتاب‌های شخصی شادروان ب. ت. انکلساریا (Anklesaria) بوده از یزد به توسط تیرانداز برای تهمورث دینشاه به هند برده شد که به همین مناسبت TD خوانده می‌شود. این دستنویس در سال ۱۹۰۸م توسط هیرید تهمورث دینشاه انکلساریا به صورت عکسی به چاپ رسیده است. نسخه TD<sub>2</sub> به غیر از بندهشن شامل متن‌های مختلف دیگری نیز می‌باشد که همگی به خط فریدون مرزبان است.

شماره صفحه‌های آن ۷۷۷ و هر صفحه با آرایش ۱۵ سطری تنظیم یافته است و سطرها با خط کرسی و فاصله برابر از یکدیگر حدود ۶-۷ نقطه همان قلم متن نوشته شده‌اند و نمای کلی صفحه را مستطیل کامل می‌نمایاند. و اندازه آن ۱۹×۲۴ سم است.

در مقایسه با نسخه DH خط پهلوی فریدون دنباله‌روی شیوه پهلوی نویسی پدرش مرزبان است و خطش مستقیماً از خط پدر و تعلیمات او متأثر است ولی قلم وی شش دانگ‌تر و ضخیم‌تر نوشته شده و حروف مشابه در مقایسه با خط پدرش دارای سیاهی بیشتری است.

<sup>۱۳</sup> مردابور، همانجا.











## دستنویس‌های متأثر از شیوه خطی مرزبان‌ها

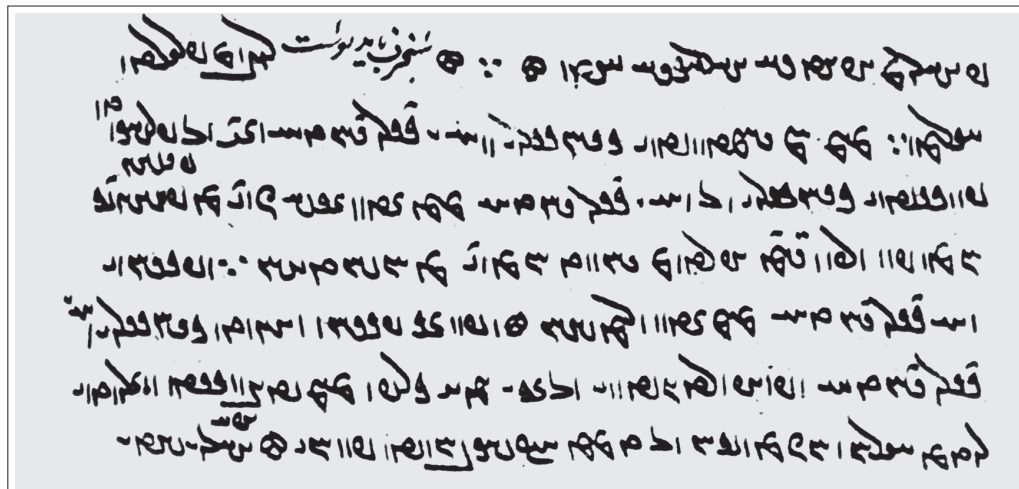
نسخه‌های کتابت شده توسط اعضای این خانواده به لحاظ برخورداری از سلامت صفحات و در برداشتن اطلاعات ذی‌قیمت در مورد زبان پهلوی و اوستایی در حوزه خط و کتابت نیز از جایگاه و مقام بالایی برخوردار می‌باشند و هر پژوهشگری را در این حوزه نیازمند مطالعه مو به موی کلمات و اصول و قواعد خوشنویسی این شیوه ایرانی در نگارش این دو خط می‌کند. ارزش واقعی این مطالعات زمانی رخ می‌نمایند که در صدد مقایسه این متون با شیوه‌های غیرایرانی و بیشتر هندی برایم که شیوه خط پهلوی و اوستایی خانواده مرزبان یکی از ریشه‌ها و منابع اصلی این خط و در بردارنده مطالب فراوان و سودمندی برای پژوهشگران می‌باشد.

در میان مجموعه پنجاه و چند جلدی دستنوشته‌های چاپ شده در دانشگاه شیراز، متن‌های دیگری را می‌توان یافت که اگرچه انجامه آنها از میان رفته است ولی به سبب شیوه خطی که در آنها به کار رفته با اطمینان می‌توان آنها را در ردیف خانواده خطی مرزبان‌ها طبقه‌بندی کرد و با مطالعه ارتباطی که میان آنها و شیوه مادر وجود دارد به اطلاعات تازه‌تری در مورد شناسنامه خود این دستنویس‌ها دست یافت. از جمله آنها دستنویس‌های زیر است:

B - TD<sub>4</sub> - K<sub>35</sub> - K<sub>25</sub> - K<sub>43b</sub> - K<sub>43</sub>

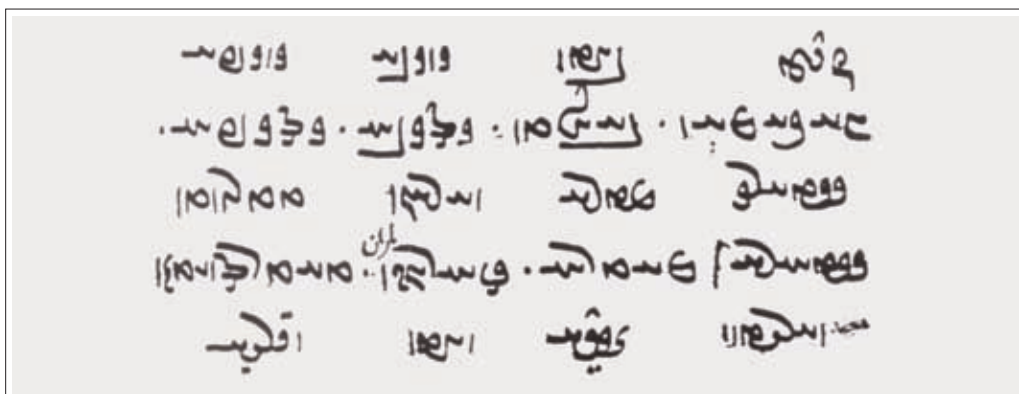
دستنویس‌های شماره ۴۲ و ۴۳ (K<sub>43b</sub>, K<sub>43</sub>) که مشتمل بر بخش‌هایی از دینکرت و قطعات کوچک از یک

متن پهلوی و اوستایی می‌باشد، دارای خطی است که بسیار وامدار از خط مرزبان فریدون است.



ت ۵: بخشی از دستنویس K<sub>43</sub>.

دستنویس خط اوستایی شماره ۴۹ چاپ شده در انتشارات مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز (متن K<sub>25</sub>) نیز دارای انجامه نیست ولی خط آن به روشنی در ردیف سبک مرزبان فریدون و فریدون مرزبان در اوستانویسی می‌باشد.



ت ۶: بخشی از دستنویس K<sub>25</sub>.



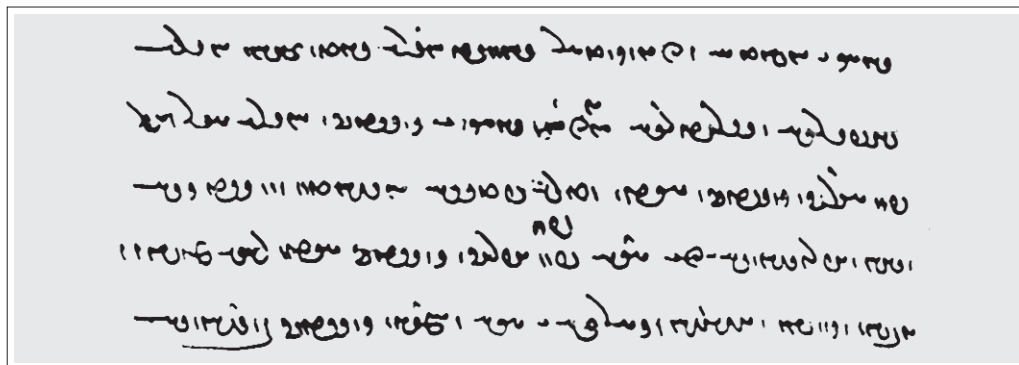


دستنویس K<sub>35</sub> نیز که دارای خطی بسیار نزدیک به شیوه مزبور است، و می‌توان خط آن را در ردیف شیوه این خانواده طبقه‌بندی نمود. این دستنویس از خط مرزبان فریدون سهم بیشتر و خط گوپدشا سهم کمتر برده و شاید اندکی نیز متأثر از شیوه مهربان کیخسرو باشد. دستنویس K<sub>35</sub> را که وسترگارد (westergaard) در سال ۱۸۴۳م از کرمان بدست آورده است. صفحات هم به خط فارسی و هم به عدد شماره‌گذاری شده و بدون انجامه می‌باشد. وست (west) آن را خط مرزبان فریدون دانسته است<sup>۱۵</sup>، که به عقیده بنده این نظر درست نمی‌باشد. اگرچه این خط همان‌طور که آمد در این شیوه نوشته شده ولی تفاوت‌های مشخصی در طرز نوشتن حروف مشابه دارد. حرف K را که مرزبان فریدون آن را با سری توخالی می‌نویسد و کاتب K<sub>35</sub> آن را با سری توپر با شکل و شمایل متفاوت در همه جا نوشته است.

حرف L یا r نیز در هر دو دستنویس با هم تفاوت دارد به طوری که در K<sub>35</sub> رشیدتر و در نوشته‌های مرزبان کوتاه‌تر و پر دورتر نوشته شده است.

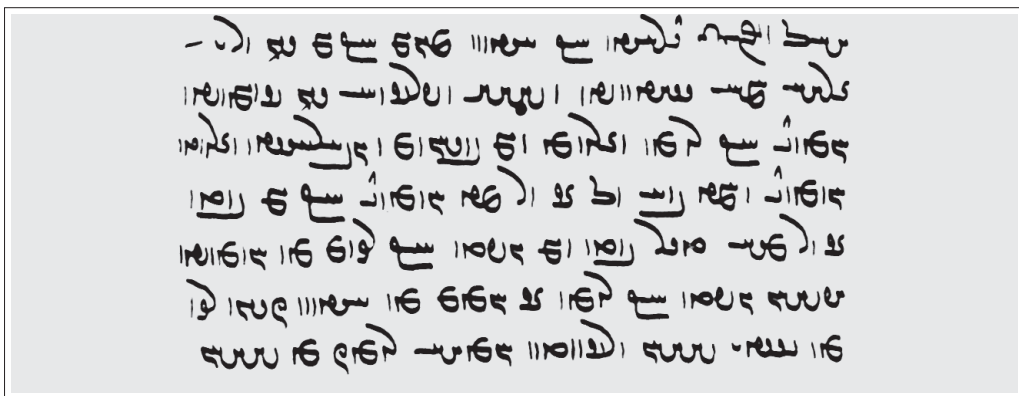
شکل حرف m نیز در دو دستنویس تفاوت‌هایی با هم دارند.

در کل کاتب دستنویس K<sub>35</sub> حروف را در حجم و قالب کوچکتری کتابت کرده که یادآور شیوه پهلوی نویسی مهربان کیخسرو در نسخه K<sub>50</sub> و K<sub>20</sub> است.<sup>۱۶</sup> در صورتی که مرزبان فریدون حروف را رشیدتر و تمام عیارتر می‌نگارد.



ت ۷: بخشی از دستنویس K<sub>35</sub>.

دستنویس دیگری را که می‌توان در این مجموعه گنجانند، قسمت‌های افتاده‌ای از دستنویس TD<sub>4</sub> است که توسط تهمورث انکلساریا با مطابقت از متن‌های دیگر بدان افزوده است، اگرچه دستخط آن تازه‌تر است، اما کاتب آن برداشتی آزاد از شیوه خط فریدون مرزبان داشته است. احتمالاً از روی خط هموست که حروف شربی خط پهلوی در هند ساخته شده و بعضی از متن‌های پهلوی را با آن در بمبئی به چاپ رسانیده‌اند.



ت ۸: بخشی از دستنویس TD<sub>4</sub>.

<sup>۱۵</sup> دیباچه ماهیار نوایی بر دستنویس K<sub>35</sub>، ص ۳.

<sup>۱۶</sup> نگاه شود به پانویس شماره ۱۴، از همین مقاله.

